

Нікітенко К.В.

Львівська національна академія мистецтв

КРИЗА СТАЛІНСЬКОЇ МОДЕЛІ «ПЛАНОВОЇ ЕКОНОМІКИ»: ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОСТІ ФІНАНСУВАННЯ ПРОМИСЛОВИХ ОБ'ЄКТІВ УРСР

У статті проаналізована ефективність фінансування промислових об'єктів в Україні в умовах встановленої планової диктатури. Доведено, що формування командно-адміністративної моделі управління призвело до повного ігнорування роботи ринкових економічних законів. Абсолютно всі галузі життя, а також економічні процеси, правляча партія прагнула поставити під свій тотальний контроль. У нових умовах диктату наказово-терористичних методів роботи не залишилося місця для будь-якої саморегуляції кредитної системи, вільних принципів роботи фінансово-банківських інституцій, адже все це надавало певну фінансову незалежність, від якої один крок до незалежності політичної. Фактично в країні панував диктат плану, що не лише розхищувало економіку країни, але й призводило до масштабного нецільового використання коштів. Показники, внесені у плани, розглядали як непорушний закон, властивий соціалістичному способу виробництва, а реальні об'єктивні результати – навпаки, вважали умовними категоріями. У всіх складнощах модернізації, перебоїв із забезпеченням продуктами вбачали виключно «людський фактор». Цементування основ сталінського тоталітаризму спричинило докорінні зміни всієї соціально-економічної парадигми існування суспільства. Мета планування була насамперед політична – держава прагнула контролювати абсолютно всі фінансові потоки. Як прямий результат Україна стала невід'ємною і підконтрольно-несамостійною складовою частиною господарства СРСР (чого, власне й прагнули кремлівські вожді), що зафіксовано за допомогою надійних важелів: єдиного народногосподарського плану, бюджету і кредиту. Будь-які надії на автономність господарського розвитку не мали жодних перспектив, з огляду на не тільки політичні, але й економічні чинники.

Ключові слова: плановий кредит, п'ятирічки, індустріалізація, тоталітаризм, репресії.

Постановка проблеми. Успішне проведення повоєнної відбудови країни, подолання кризових явищ і вихід зі стану глибокої стагнації, вже (навіть незважаючи на бойові дії, які ще тривають) має для сучасної України пріоритетне стратегічне значення. Зауважимо, що важливою умовою відбудови має стати не просте повернення до довоєнного стану, а впровадження принципово нових методів і механізмів організації економічних процесів та явищ, що в перспективі уможливить повноцінну інтеграцію до європейського співтовариства. Вирішення цих проблем на десятиліття визначить місце держави у світовому господарстві: або країна опиниться на узбіччі світових економічних процесів, залишившись, за своєю сутністю, зруйнованою війною «сірою зоною», постачальником ресурсів (сировинних, людських, інтелектуальних тощо) для розвинутих держав, або вдасться вивести використання наявного соціально-економічного потенціалу на якісно новий рівень.

У сучасному постіндустріальному суспільстві провідне місце займає інтелектуальна власність,

сила наукового потенціалу й досвіду країни. Аксіома «хто володіє інформацією – той володіє світом» у третьому тисячолітті не потребує доказів. До такої архіважливої інформації можна зарахувати й власний історичний досвід (і позитивний, і негативний). Дослідження трансформацій міжвоєнного періоду, неупереджений скрупульозний критичний аналіз здобутків і катастроф – результатів наймасштабнішого соціального експерименту, який пережило людство, не тільки з часом не втратили свою актуальність, а й набули якісно нового звучання в реаліях сьогодення. Вагомість обраної теми зумовлена можливістю використання досвіду минулого в проведенні сучасних соціально-економічних трансформацій суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз праць, які присвячені різним аспектам подій 1920–1930 рр., свідчить про те, що проблематика має значну науково-теоретичну актуальність. На сьогодні існує чимало літератури вітчизняних і зарубіжних авторів – істориків, політологів, економістів, – присвяче-

ної проблематиці індустріалізації. Серед розвідок вирізняються фундаментальні праці С. Кульчицького, який не одне десятиліття плідно працює над заявленою темою [19–23].

Дослідник на підставі значної кількості невідомих раніше архівних документів, введених в науковий обіг вперше, не лише висвітлив багато суперечливих і малодосліджених питань, але й поставив завдання щодо подолання історичною наукою стереотипів тоталітарної ідеології. Важливим є наголос автора на диспропорційності розвитку промислового потенціалу в УРСР: тотальному домінуванню групи А (виробництво засобів виробництва), в той час як групу Б (товари народного споживання) фінансували за залишковим принципом. Так, на відміну від більшості країн світу розвиток промисловості в СРСР здійснювали не для задоволення споживчих потреб населення та покращення життя людини, а, навпаки, споживання промислової продукції населенням обмежувалося.

Інтерес представляють роботи В. Бондаренка [3], О. Бута [5–7], П. Кравченка [18], В. Литвина [24], колективна праця В. Гриневича, В. Даниленка, С. Кульчицького та О. Лисенка «Україна Росія в історичній ретроспективі. Т. 2. Радянський проект для України» [10] та ін. Окремі аспекти теми знайшли своє відображення в працях, які присвячені загалом проблематиці тоталітарної карально-репресивної системи. Зокрема, дослідження Й. Баберовські [1], І. Біласа [2], О. Долженкова [15], Г. Костюка [17], К. Нікитенка [26] та ін.

Проте, оскільки ці наукові розвідки загалом присвячені політиці радянської влади, інформація фінансування індустріалізації носить переважно фрагментарний характер і пов'язана, передусім, з оцінкою загальнодержавної політики. Міжвоєнний період має багатьох знаних дослідників, втім процеси переродження фінансово-банківської політики, підпорядкування кредитових потоків країни загальному плану, а фактично ліквідація самих визначальних принципів роботи банківської системи, перетворення її на безправний гвинтик в роботі тоталітарної машини, залишилися поза межами досліджень, або були розглянуті тільки в загальному контексті й потребують більш детального аналізу. Отже, спираючись на результати праць українських і зарубіжних дослідників, на підставі широкого залучення архівних документів, автор з'ясовує малодосліджені проблеми теми.

Постановка завдання. Мета цього дослідження – проаналізувати ефективність фінансу-

вання промислових об'єктів в Україні в умовах встановленої планової диктатури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відмова від нової економічної політики 1920-х рр. з її багатоукладністю, функціонуванням певних ринкових механізмів і певної ж свободи конкуренції, вибору, волі – натомість створення й утвердження в 1930-х рр. тоталітарно-бюрократичних механізмів управління економікою і суспільством – мало важкі, непоправні наслідки. У результаті проведеного наймасштабнішого соціального експерименту в країні був побудований принципово новий державний механізм-монстр – командно-адміністративна система «по-сталінськи».

Так, довоєнні п'ятирічки зробили свою справу – аграрна країна відійшла в минуле. Будівництво нових заводів (серед них Запоріжсталь, Азовсталь, Дніпробуд, Крамашбуд, Харківський тракторний завод та ін.) вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи. Її промисловий потенціал у 1940 р. в сім разів перевищував показник 1913 р. [31, с. 513]. Загалом за дві з половиною п'ятирічки було побудовано понад дві тисячі великих народногосподарських об'єктів. Відповідно зазнала змін і галузева структура промисловості України. Виробництво засобів виробництва (група А) набуло пріоритетного значення, а виробництво предметів споживання (група Б) фінансувалося за залишковим принципом. За 1928–1940 рр. видобуток вугілля зріс у 4,7 разу, виплавка сталі – учетверо, машинобудування – в 20 разів [27, с. 382]. Так закладали основоположний принцип СРСР – не радянська держава дбала про людей (адже виробництво предметів споживання і дає все те, що потрібно людям для забезпечення їх потреб: одяг, їжу тощо, але саме це виробництво в народному господарстві країни постійно переходило в розряд «непріоритетних»), а люди повинні були сумлінно працювати на державу. Як справедливо підкреслив знаний дослідник С. Кульчицький: «...прогрес у промисловості майже не позначався на матеріальному добробуті народних мас» [21, с. 229]. Тотальний дефіцит став буденністю життя в СРСР. Держава стала не тільки власником всіх промислових об'єктів, а й головним споживачем виробленої ними продукції. Кількість видобутого палива, руди, побудованих танків і гармат ніяк не покращувала життєвий рівень населення.

Фактично Україна стала сировинною базою СРСР. У 1940 р. в республіці виплавляли сталі – 48,8%, чавуну – 64,7%, 74,4% коксу загальносо-

юзного виробництва. Як наслідок, Україна посіла друге місце в Європі з виплавляння чавуну (після Німеччини), 4-те місце в світі за видобутком вугілля, випередила Францію та Італію за виробництвом металу і машин тощо [25, с. 98; 21, с. 228].

Втім за це зростання довелося заплатити важку ціну. Зауважимо, що індустріалізацію здійснювали в умовах гострої нестачі коштів, браку кваліфікованих кадрів, устаткування, загальної економічної відсталості. Для зведення заводів-гігантів, розвитку ВПК потрібні були значні фінансові інвестиції, тому радянська влада вдалася до глобальних соціальних перетворень-злочинів: колективізації (фактично знищення селянина-трудівника), використання примусової праці політичних в'язнів тощо.

Сталіна цікавило тільки одне – показники. І вони повинні були зростати. Ціна – діло десяте. Усе це призводило до постійної «штормівщини». Посиливало хаос і паніку. Плани в СРСР не були постійною величиною, їх нескінченно коригували, змінювали, переписували. Приміром, при реконструкції Дніпропетровського металургійного комбінату ім. Петровського (обсяг капітальних вкладень 18 млн крб) план будівництва впродовж року змінювався 13 разів, на Дніпровському комбінаті ім. Ф. Дзержинського (капіталовкладення на суму 14,6 млн крб) – «лише» 10 разів, але в підсумку останній варіант співпав із першим [5, с. 91]. Десять разів було проведено копітку, марудну, але зовсім нікому непотрібну роботу. Генеральний план будівництва Харківського тракторного заводу вже на травень 1930 р. змінювався сім разів [27, с. 382]. Продовжувати можна довго.

Навіть обережні спроби критики офіційного курсу негайно таврували як економічний сепаратизм. Фахівці, думки яких не відповідали партійній доктрині, були відсторонені від керівництва. На зміну репресованим професіоналам прийшли некритичні виконавці. У країні запанувала надзвичайно спрощена модель економічних стосунків.

Ситуація ускладнювалася тим, що в СРСР взагалі будь-які фінансово-економічні закони набували надзвичайно спотвореного вигляду. Комуністична партія, знищуючи ринкові принципи та основи, продовжувала політику експериментів, сміливо вигадуючи економічні закони «по ходу». Розібратися з цими процесами було б не під силу навіть геніальному фінансистові, що вже казати про пролетарських висуванців, які закінчували місячні курси. Кредитно-банківську

систему країни загнали в рамки загальнодержавного планування.

Мета планування була насамперед політична – держава прагнула контролювати абсолютно всі фінансові потоки. Жодна копійка не могла бути витраченою без вищого на те дозволу. Республікам годі було й мріяти про якісь прояви самостійної політики. Яка вже тут незалежність, якщо кожен крок потребував тривалого узгодження в масі союзних бюрократичних інстанцій.

Не забуваємо також, що основне завдання банківських інституцій – отримання прибутку, що ставило банківське керівництво перед принциповою дилемою: за будь-яку ціну виконувати отримані вказівки, ні на крок не відступаючи від накреслених планів, навіть якщо ситуація змінилася й вони вже суперечили ринковій кон'юктурі, або брати на себе відповідальність і керуватися у своїй діяльності принципами економічної доцільності?

Проблематика ця спричинила гостру полеміку між прихильниками планового контролю й тими, хто виступав за певне збереження ринкових регуляторів. Фахівці намагалися виважено й аргументовано довести всю абсурдність планової диктатури. Втім, навіть незначні сумніви в доцільності кредитних планів викликали шалений шквал критики з боку представників офіційної марксистської науки. Майже щотижня в провідних економічних виданнях країни автори друкували розгорнуті фіміями плановому кредиту, а насправді він фактично ліквідував будь-яку самостійність банківських інституцій, знищував їх ринкову природу.

Остаточну крапку в цій дискусії поставив особисто Й. Сталін, наголосивши у своєму виступі на XV з'їзді ВКП(б): «Наші плани є не плани-прогнози, не плани здогадки, а плани-директиви, які обов'язкові для керівних органів» [29, с. 69]. Фактично виступ лідера партії містив у собі пряме протиставлення плану і ринку. Так був проголошений фетиш плану, а його єдиним науковим підґрунтям стало сміливе твердження, що соціалізму властиві особливі нетипові закони економічного розвитку.

Особлива думка вождя вивела дискусію за рамки наукової проблематики. В умовах сталінізації суспільства, людину, яка наважувалася заперечувати самому Й. Сталіну, очікували репресії. С. Струмиліну, який фактично очолив розроблення п'ятирічного плану, приписують вислів: «Краще стояти за високі темпи, ніж сидіти за низькі» [21, с. 134]. Відтепер кредитні плани мали силу наказів, які треба було виконувати за будь-яку ціну. Досить часто при цьому абсолютно ігно-

рували економічну ситуацію, а також і реальну потребу в фінансуванні. Диктат плану вказував загальний напрямок розвитку суспільства. Із другої половини 1920-х рр. найперспективнішими стали розробки планів-наказів на довготривалий термін.

С. Струmilін у 1927 р. писав: «Наше завдання не вивчати економіку, а змінювати її. Ми не пов'язані ніякими законами. Немає таких фортець, які б не могли взяти більшовики. Питання темпів – справа рішення людей» [9, с. 21–22]. Звучить ефектно. Вочевидь, самовпевненість кремлівських вождів зашкалювала. Вони не визнавали ні політичних, ні економічних, ні загальнолюдських морально-етичних законів.

XV з'їзд ВКП(б) затвердив директиви щодо складання першого п'ятирічного плану розвитку господарства, розрахованого на 1928/1929–1932/1933 господарські роки. У директивах з'їзду вперше можна чітко простежити диктатуру плану над ринком. Зауважимо однак, що бездумне виконання отриманих вказівок наносило величезну шкоду економіці країни. Фахівці регулярно фіксували розбіжності між планом і дійсністю, що свідомо проігнорували під час складання п'ятирічних планів.

Безперечно, найболючішою проблемою було фінансування індустріалізації. В той час, як у країні був встановлений жорсткий режим економії, промбудівництво намагалося піднімати за будь-яку ціну, тисячі ударників виконували-перевищували плани-завдання, досягаючи позитивного економічного результату, внаслідок бездумного виконання планів-директив на рахунках промислових підприємств накопичувалися мільйони невикористаних коштів.

Будь-які відхилення від виконання кредитних планів трактували як злочин. Республіканське банківське керівництво під тиском Накркомфіну СРСР вимагало суворого дотримання кредитної «дисципліни». Спеціальні накази, які розсилали по всіх регіональних конторах банків, категорично вимагали «не допускати кредитування клієнтури, яка відсутня у нашому кредитному плані» [12, арк. 53].

План розглядали як законодавчий акт, обов'язковий для виконання. Як підкреслив італійський дослідник Д. Боффа: «План з цього моменту вже припиняв бути тим, чим він був у задумах непевських років, тобто інструментом цілеспрямованого керування економікою... Він став, скоріше, виразом рішучої волі» [4, с. 332–333]. Це призвело до повернення таких принципів госпо-

дарювання, які були характерними для воєнного комунізму, до максимального посилення централізації управління. Як прямий результат республіка стала невід'ємною і підконтрольно-несамостійною складовою частиною господарства СРСР (чого, власне, й прагнули кремлівські вожді), що зафіксовано за допомогою надійних економічних важелів: єдиного народногосподарського плану, бюджету і кредиту. Отож будь-які надії на автономність господарського розвитку не мали жодних перспектив, з огляду на не тільки політичні, але й економічні чинники.

Однак те, що фінансові інвестиції повинні працювати, нести в собі максимальний економічний ефект, а не просто накопичуватися на банківських рахунках, до уваги не брали. Й. Сталін, наголосив на XVI з'їзді ВКП(б) (червень – липень 1930 р.): «Люди, які базикають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів» [34, с. 28].

Зниження фінансування, навіть в силу певних об'єктивних обставин, у цьому контексті однозначно могли трактувати як прояв «ворожої» діяльності. Брати на себе таку відповідальність банківське керівництво не бажало. Страх за своє життя став сильнішим за міркування економічної доцільності. Реальна ситуація в господарстві республіки регулярно вимагала внесення коригувань у складені плани, втім «знизити темп розвитку нашої промисловості» ніхто не наважувався, гроші в повному обсязі переводили на рахунки підприємств. Досить часто це не несло в собі жодного позитиву. Так, у 1929/1930 р. роботи, на які Промбанк, відповідно до отриманих планів, виділив кошти в повному річному обсязі, були виконані тільки на 70%, а за деякими галузями й значно менше: заводи з виробництва будівельних матеріалів виконали план лише на 61%, підприємства склопорцеляна об'єднання – на 67% тощо [32, арк. 18].

Приміром, у місті Зінов'євську (нині Кропивницький) планували збільшити потужність електростанції, на це одразу авансом перерахували кошти в повному об'ємі. Втім, до монтажно-будівельних робіт на станції навіть не приступили – не було затвердженого проекту. У Ніжині та Ізюмі ситуація була аналогічною. Будівництво електростанції в Одесі, на яке ще на початку року були виділені значні суми, теж навіть не розпочалося – відсутність матеріалів перекреслила всі плани. На добудову Миколаївської електростанції виділили кошти, однак «дефіцит мідного дроту, кабелів і

стовпів», а також «нестача кваліфікованої електротехнічної сили» завадили розпочати будівельні роботи і на цьому об'єкті [32, арк. 23, 23 зв.]. Вимушені простої тягнулися довгими місяцями.

У зв'язку з затримкою затвердження проектів будівництва, Костянтинівський скляний завод на Донеччині тільки в 1929/1930 р. недовиконав робіт на 118 тис. крб, які цілий рік нерухомо пролежали на його банківських рахунках. Лисичанській завод зумів виконати робіт тільки на 1084 тис. крб із виділених 2400 тис. крб: «запізнення в отриманні робочих креслень, неповна реалізація фонду будівельних матеріалів». Так, наприкінці року завод отримав тільки 22% потрібних будівельних матеріалів, 50% цементу тощо. Також важливою проблемою була нестача кваліфікованої робочої сили. За середньої потреби будівництва у 1500 людей, на 1 серпня 1930 р. працювало всього – 814 робітників, на 1 вересня того ж року – 738 тощо [32, арк. 20, 20 зв.].

Проблеми з ефективністю використання наданих коштів були характерними для промислового комплексу республіки. Наприклад, підприємства Союзкоксу за рік використали тільки 29% наданого фінансування. Завод в Алчевську при плановому завданні на 7950 тис. крб – виконав будівельно-монтажних робіт лише на 3350 тис. крб (42%); Кузнецький завод отримав за планом 5000 тис. крб, а використав всього 1300 тис. крб (26%); підприємства Макіївки отримали планового фінансування на суму 7500 тис. крб, а зуміли використати з них менше половини – 3500 тис. крб (46,7%); Краматорський завод використав всього 400 тис. крб, з отриманих 1500 тис. крб (26,7%); Запорізький завод – 800 тис. крб з отриманих 3200 тис. крб (25%), Харківський тракторний завод, отримавши коштів на 31897 тис. крб, зумів виконати робіт тільки на 18468 тис. крб (57,9%) тощо. Антирекорд встановив Луганський завод гірничозаводського обладнання – виконав план тільки на 17,5% [32, арк. 24 зв, 25, 25 зв.].

Великою перемогою здалася робота підприємств хімічної промисловості, які виконали план на 88%. Втім, ці підприємства отримали 34227 тис. крб на виконання робіт, а використали з них 30154 тис. крб, отже, мертвим вантажем на банківських рахунках осіло «всього» – 4073 тис. крб [32, арк. 26 зв.]. У республіці повністю провалено план закупівлі імпортного обладнання, на що було виділено 21,2 млн крб, проте, вдалося придбати необхідного устаткування всього на 1,5 млн крб (7,1%), вітчизняного обладнання з виділених 6,7 млн. крб було закуплено на 1 млн

крб (14,9%), проектні роботи виконані тільки на 44,8% тощо [32, арк. 24 зв.].

Небезпечна і шкідлива кредитно-фінансова гігантomanія виснажувала економіку країни, загрожувала знеціненням радянської валюти. За 1930 р. кредитні вкладення лише Державного банку в господарство країни зросли майже вдвічі, що ніяк не могло бути забезпечене відповідним збільшенням об'ємів виробництва промислової продукції. Роздрібний товарообіг збільшився за цей же період лише на 27% тощо [13, с. 94]. В країні панував автоматизм розрахунків «під план».

Отже, головною проблемою стали не технічні труднощі на будівництвах, уникнути яких під час виробничих процесів неможливо, а катастрофічна неефективність використання наявних коштів. Фактично в країні панував диктат плану. Показники, внесені в плани, розглядали як непорушний економічний закон, властивий соціалістичному способу виробництва, а реальні об'єктивні результати – навпаки, вважали умовними категоріями. На XVII з'їзді ВКП(б) Й. Сталін підкреслив: «Посилання на так звані об'єктивні умови не має виправдання. Після того, як правильність політичної лінії партії підтверджена досвідом ряду років, а готовність робітників і селян підтримати цю лінію не викликає більше сумнівів, – роль так званих об'єктивних умов звелася до мінімуму, тоді як роль наших організацій та їх керівників стала вирішальною, виключною» [30, с. 33].

Як наслідок, замість запланованих Й. Сталіним темпів зростання промислового виробництва – 37,7% на рік, починаючи з другого року п'ятирічки, насправді навіть за офіційними завищеними даними (не був врахований фактор інфляції, а також проведене повторне обчислення валової продукції) приріст склав всього 15,7% [21, с. 202].

При розробці другого п'ятирічного плану були враховані деякі помилки попередньої п'ятирічки. Цей план був збалансованішим. У ньому були заплановані досить помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції – 13–14%. Втім, визначальні принципи нелогічної неефективності, не тільки не були переглянуті, але й стали на довготривалий період характерною ознакою роботи. Радянська економіка повністю ігнорувала ринкові механізми і принципи. «Плани-директиви» рік за роком розхитували економіку країни. Підприємства продовжували неефективно використовувати надані кошти.

Приміром, підприємства Київської області в 1934 р. використали в роботі всього 55% виді-

лених їм коштів, на Донеччині показник був ще гіршим – всього 43%, а на Вінниччині майже 60% грошей весь рік пролежали на банківських рахунках. Вкрай низькі результати використання виділених коштів продемонструвала низка республіканських трестів, приміром, Одеський цукровий трест всього – 55% тощо [33, арк. 44, 46]. Абсолютно утопічне переконання, що для успішного будівництва слід тільки виділити якомога більше коштів, за умов повного ігнорування всього складного комплексу причин і наслідків, призводило до вилучення величезних сум із виробничих процесів. На нашу думку, Ф. Дзержинський дав ідеально точне визначення підпорядкування економіки плану в радянському суспільстві: «Вся суть нашого планового господарства... полягає у правильній лінії» [14, с. 156]. «Правильну лінію» вважали важливішою за всі об'єктивні економічні закони.

Як наслідок, диктат планового фінансування призводив до масштабного нецільового використання коштів. Можна зрозуміти директорів підприємств, які, маючи на рахунках значні кошти, прагнули хоч якось вкласти їх у справу. Досить часто сировину, матеріали та обладнання закуповували «про всяк випадок». Приміром, на будівництвах Донецького регіону в 1937 р. закуплено «про запас» зайвого обладнання майже на 9 млн крб, а також непотрібних матеріалів ще на 2,6 млн крб. Подібна практика призводила до затоварювання підприємств, склади були перевантажені непотрібними запасами, що створювало додаткові ускладнення, зайві й неможливі за умов вільної роботи ринкових регуляторів (якби підприємство могло б розпоряджатися власними фінансами на комерційних засадах, то й гроші б витрачали тільки на корисне). Наприклад, завод «Азовскло» (Донеччина) цілий рік намагався придбати шахтну лебідку, проте за результатами ревізії з'ясувалося, що на складах заводу зберігаються 2 нові лебідки, про які керівництво уже й забуло. Всього в 1937 р. на 100 найбільших будівництвах Донбасу мертвим вантажем осіло 36,4 млн крб запасів, які роками не використовували [16, с. 4].

Отже, впровадження планового кредиту розбалансовувало економіку країни. Повертало часи початку 1920-х рр., коли за свідченням Л. Юровського підприємства «перетворилися в якісь універсальні магазини, що зберігали на своїх складах все, що завгодно, аби не тримати в касі радзнаків, які знецінювалися» [28, с. 95]. У 1930-х рр. керівники заводів і фабрик йшли подібним шляхом, але вже з інших міркувань: в умовах систематичного

невиконання планів намагалися витратити отримані фінанси хоч на щось корисне для виробництва.

Зауважимо, що деякі радянські директори на підприємствах розуміли першопричину цієї абсурдної ситуації, тому намагалися протистояти плановій диктатурі. Так, у 1935 р. Г. Гвахарія (директор Макіївського металургійного заводу) заявив, що керувати адміністративними методами «більше неможливо» й наполягав на запровадженні «повного госпрозрахунку» [11, с. 79]. Втім, ніякого практичного позитивного впливу на розвиток господарства країни ці заклики не мали. Г. Гвахарію заарештували, а у вересні 1937 р. розстріляли як «троцькіста» і «ворога народу» [8, с. 321].

Цілком у дусі часу та офіційної партійної лінії у всіх проблемах, пов'язаних із нецільовим використанням наданих коштів, накопиченні непотрібних запасів тощо, ревізори звинувачували «троцькістсько-бухаринських шкідників», які навмисно і свідомо закуповували для будівництва непотрібне. Працівники Донецької обласної контори Промбанку в 1938 р. за результатами перевірок зробили доповідь на нараді будівельників при обласному обкомі КП(б)У, закликаючи покінчити зі «шкідництвом» [16, с. 4]. Така позиція тільки консервувала та поглиблювала проблему, адже визначальні принципи роботи планової системи не підлягали критиці.

Таким чином, навіть там, де людям, звичайним рядовим виконавцям, трудівникам п'ятирічок вдавалося зробити неможливе – виконати і перевиконати плани надіндустріалізації, – командно-адміністративна система, яка характеризувалася надмірно роздутим чиновницьким апаратом, бюрократизацією, тотальною централізацією планування, фінансування та матеріально-технічного забезпечення, абсолютним ігноруванням ринкових законів, і, як наслідок, породжувала хронічний дефіцит, позбавляла підприємства та трудівників економічних стимулів і самостійності, перекреслювала результати самовідданої праці.

Висновки. Цементування основ сталінського тоталітаризму спричинило докорінні зміни всієї соціально-економічної парадигми існування радянського суспільства. Формування командно-адміністративної моделі управління призвело до повного ігнорування роботи ринкових економічних законів. Абсолютно всі галузі життя, а також, першочергово, економічні процеси, правляча партія прагнула поставити під свій тотальний контроль. Безумовно, фінансово-кредитні питання, робота банківських інституцій країни були однією

з найпринциповіших «командних висот», й знаходилися під постійним тиском. У нових умовах диктату наказово-терористичних методів роботи не залишилося місця для будь-якої саморегуляції кредитної системи, вільних принципів кредитування, адже все це надавало певну фінансову незалежність, від якої, як відомо, один крок до незалежності політичної.

Радянська економіка повністю ігнорувала ринкові механізми і принципи. «Плани-директиви»

рік за роком розхитували економіку країни. Як прямий результат республіка стала невід'ємною і підконтрольно-несамостійною складовою частиною господарства СРСР (чого, власне й прагнули кремлівські вожді), що зафіксовано за допомогою надійних економічних важелів: єдиного народно-господарського плану, бюджету і кредиту. Отож будь-які надії на автономність господарського розвитку не мали жодних перспектив, з огляду на не тільки політичні, але й економічні чинники.

Список літератури:

1. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької. К.: КІС, 2007. 248 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / Кн. 2. К.: «Либідь» – «Військо України», 1994. 688 с.
3. Бондаренко В. С. Проблеми розвитку промисловості України в міжвоєнну добу (1921–1941 рр.): радянська історіографія. Донецьк: ДонНУ, 2012. 268 с.
4. Боффа Д. История Советского Союза. Т. 1. М.: Международные отношения, 1990. 632 с.
5. Бут О. М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки: монографія. Київ: Либідь, 1990. 228 с.
6. Бут О. М., Бондаренко В. С., Нікітенко К. В. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.): монографія. Донецьк: Юго-Восток, 2008. 355 с.
7. Бут О. М., Добров П. В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. Вид. друге, випр. і доп., з іл. Донецьк: Укр НТЕК, 2002. 316 с.
8. Гіроакі Куромія Свобода і терор у Донбасі (українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті рр.). К.: Основи, 2002. 510 с.
9. Греченко В., Ярмиш Я. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.). Харків: Вид-во НУВС, 2001. 276 с.
10. Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Україна Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х т. Т. 2. Радянський проект для України. К. Наук. думка, 2004. 528 с.
11. Дэвис Р. У. Нэп и современность. *Коммунист*. 1990. № 8. С. 76–79.
12. Державний архів Херсонської області. Ф. Р-425. Оп. 1. Спр. 20. 139 арк.
13. Денежное обращение и кредит СССР / под рук. В. С. Геращенко. М.: Финансы, 1970. 424 с.
14. Дзержинський Ф. Е. Становище промисловості СРСР. Доповідь на III Всесоюзному з'їзді Рад 15 травня 1925 р., 1960. Вибрані твори: у 2 т. Т. 2. К.: Держполітвидав УРСР. С. 115–156.
15. Долженков О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. Одеса: Одеський ін-т внутрішніх справ, 2000. 194 с.
16. Дубицкий. Запасы на всякий случай. *Финансовая газета*. 1938. 6 вересня. С. 4.
17. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. К.: Смолоскип, 1995. 508 с.
18. Кравченко, П., 1997. Індустріальне будівництво в Україні (друга половина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.): Дис... канд. іст. наук. Київський університет ім. Т. Шевченка. Київ, 1997. 24 с.
19. Кульчицький С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). Київ: Наук. думка, 1979. 256 с.
20. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К.: Основи, 1996. 396 с.
21. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). К.: Альтернатива, 1999. 336 с.
22. Кульчицький С. В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. К.: Наук. думка, 1975. 175 с.
23. Кульчицький С. В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.
24. Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). К.: Вид. дім «Альтернативи», 2003. 512 с.
25. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) / Пер. с нем. А. Артемова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю. Чупрова, Г. Шевченко. Под ред. А. Юденкова, М.: Воениздат, 1974. 387 с.
26. Нікітенко К. Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії. Львів: Левада, 2017. 604 с.
27. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: ВД «ШКОЛА», 2007. 592 с.

28. Пиріг О. Місце грошової реформи 1922–1924 рр. у здійсненні нової економічної політики. *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 92–102.
29. XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет, 1928. М., Л.: Госиздат. 1416 с.
30. XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет, 1934. М.: Партиздат. 716 с.
31. Субтельный О. Украина: история. К.: Либідь, 1994. 736 с.
32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 34. Оп. 16. Спр. 3136. 77 арк.
33. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6564. 64 арк.
34. XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. М., Л.: Московский рабочий, 1931. 782 с.

Nikitenko K.V. THE CRISIS OF THE STALIN MODEL OF “PLANNED ECONOMY”: THE PROBLEM OF EFFICIENCY OF FINANCING INDUSTRIAL FACILITIES IN THE UKRAINIAN SSR

The aim of the article: is to analyze the effectiveness of financing industrialization in Ukraine under the conditions of the established planned dictatorship. It is proven that the formation of the command-administrative model of management led to a complete disregard of the work of market economic laws. The ruling party sought to bring absolutely all spheres of life, as well as economic processes, under its total control. In the new conditions of the diktat of command-and-terrorist methods of work, there was no room left for any self-regulation of the credit system, principles of free operating of financial and banking institutions, because it could provide a certain financial independence which is in one step distance to political independence. In fact, the diktat of the plan reigned in the country, which not only distabilized the country's economy, but also led to large-scale misuse of funds. The indicators included in the plans were considered as an inviolable law inherent in the socialist method of production, and the real objective results, on the contrary, were considered conditional categories. The reason for all the difficulties of modernization, interruptions in the provision of products was considered exclusively as the «human factor». The cementing of the foundations of Stalin's totalitarianism caused fundamental changes in the entire socio-economic paradigm of the society's existence. The purpose of planning was primarily political as the state sought to control absolutely all financial flows. As a direct result of this process, Ukraine became an integral, controlled and non-independent component of the economy of the USSR (that was the thing the Kremlin leaders actually wanted); this situation was fixed with the help of such reliable levers as the unified national economic plan, budget and credit. Any hopes for the autonomy of economic development had no prospects, given not only political, but also economic factors.

Key words: *planned credit, five-year plans, industrialization, totalitarianism, repressions.*